

KOVÁCS ÁKOS ANDRÁS

Krízistől válságokig

„...Sőt büszke lelkének az esik terhére,
A Teremtőt azért veszi crisisére,
Hogy amely levegőt a szegény kilehell
Úri tüdejének színi ugyanazt kell.”¹

A *krízis* szót (a korszak többnyelvűségéből adódóan sokféle alakban) igen sokszor olvashatjuk a 18. század végi és a 19. század eleji magyar nyelvű szövegekben, ami több kérdést is felvet a mai olvasóban. Egyfelől érdemes megvizsgálni, hogy az említett időszakban pontosan mit értettek e fogalom és a hozzá kapcsolódó szavak alatt,² másodsorban pedig érdemes elgondolkodni azon, hogy mi lehet az, amit a kortársak az utókor által rekonstruált válságok kapcsán észleltek, vagyis válságként értelmezték-e egyáltalán azt, amit az utókor történésze igen. A tanulmány arra vállalkozik, hogy röviden bemutassa a századforduló körüli válságfogalom-használatot, illetve példát keressen olyan jelenségekre, amelyek értelmezhetők egy-egy adott válságfogalom mentén, még ha magát a kifejezést a korszak társadalmi és politikai gondolkodása a mai formában nem feltétlenül ismerte és használta.

A *krízis* fogalma jól meghatározható jelentésekkel rendelkezett már az antikvitástól kezdve, a 18. századtól pedig fokozatosan átalakult egyfajta társadalmi–politikai, majd még inkább gazdasági fogalommal is.³ Reinhart Koselleck már felhívta a figyelmet e fogalom történetének jellegzetességére, illetve arra, hogy modern használata és értelmezései körül is vannak bizonytalanságok.⁴ A *válság* szót ehhez hasonlóan ma is meglehetősen tág értelemben használjuk, rövidebb és hosszabb távú, gazdasági és politikai, társadalmi jelenségekre. Rendszer, ciklusok és prognózis, mind kulcsszavak egy ilyen vizsgálatban, ami tulajdonképpen a *változás* fogalmának mentalitástörténeti vizsgálatába is illeszthető.

A válság fogalmának történetét többen vizsgálták már,⁵ itt talán elég annyit megjegyezni, hogy a *krízis* (κρίσις) fogalom Arisztotelész óta ismert, elsősorban a *Rétorika* című munkából. Arisztotelésznél a *krízis* szó jelentése döntés, ítélet egy kétes kimenetelű jelenség kapcsán, hiszen a szó ilyen értelmezéséből adódóan dönteni csak arról lehet, ami lehet másképp

¹ Csokonai Vitéz Mihály: *A kevély*. In: Csokonai Vitéz Mihály összes művei I. Budapest, 2003. 1. köt. 324.

² A fogalom, illetve szó és kifejezés közötti, fogalomtörténeti szempontból fontos különbséghez lásd: Koselleck, Reinhart: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Budapest, 2003.

³ A fogalom jelentésváltozásaival kapcsolatos folyamatokat lásd: Koselleck, Reinhart: *Crisis*. Journal of the History of Ideas, vol. 67. (2006) No. 2. 357–400.

⁴ A válság fogalmának történeti értelmezéséhez legújabban lásd: Citton, Yves: *Renverser l'insoutenable*. Paris, 2012.

⁵ Itt érdemes az egyik legfrissebb tanulmánykötetet megemlíteni: De Rycker, Antoon – Mohd Don, Zuraidah (eds.): *Discourse and Crisis. Critical perspectives*. Amsterdam, 2013.

is (*Rétorika*: 1359a3–b1).⁶ Ez a *döntés és ítélet* jelentés az antikvitás korában a politika világába is átszivárog, és ezt veszi át majd az az orvoslás terminológiája is.⁷ Ez utóbbiban a *krízis* szó a betegség azon állapotát jelenti, amely pontról a betegség folyamata a következő lépésben bármilyen, kedvező vagy kedvezőtlen irányt vehet. Éppen ezért, mint látjuk majd, a *krízis* esetenként meglepő jelzőkkel fordul elő a kor orvosi és egyéb vonatkozású szövegeiben. Ma már a kritikus–válságos szóalakok közötti kapcsolat jóval egyértelműbb, ezt mutatja David Hume egy halála után, 1777-ben megjelent esszéjének fogalomhasználata, illetve annak modern fordítása: „*There are, indeed, some critical Times, such as those in which Harry IV. lived, that call for the utmost Vigour.*”⁸

Sajnos nem áll rendelkezésünkre olyan korabeli magyar nyelvű Hume-fordítás, amivel a fenti idézetet össze lehetne vetni. Léteznek ugyanakkor – mint látni fogjuk – más fordítások, amelyekben a fogalom használatának bizonytalanságai tetten érhetők. Magyarországon ugyanis a korszakban a fogalom használata meglehetősen összetett, ezt pedig remekül kifejzik a használat körüli esetlegességek. A fogalom a 17–18. században a magyar nyelvű irodalomban *krízis*, *chrysis*, *krizisz* alakban egyaránt előfordul,¹⁰ a századforduló környékére azonban a *crisis* és *krízis* válik általánossá. Az alábbiakban ez utóbbi (illetve a *válság*) szóalakokat, valamint a hozzájuk kapcsolódó fogalmakat szeretném röviden megvizsgálni a 18–19. század fordulóján és a 19. század első felében, amikor a még igencsak képlékeny fogalom (különböző, egymással versengő szóalakokban) három eltérő, de jelentős átfedéseket, majd jelentős különbségeket mutató területen bukkan fel az orvoslás, az irodalomkritika, illetve a modern értelemben vett politika és gazdaság kérdéseire kapcsolódva. Ennek során azt is érdemes megvizsgálni, hogy a „nemzeti” nyelv részeként a magyar *válság* szóalak mikor szorítja ki végleg – immár jól körvonalazható jelentésmezővel – a korábban használatos kifejezéseket.

„...a' Crisist más Crisist követné”

Ha a fogalmat a század első éveinek szövegeiben keressük, azt elsősorban az orvosi és irodalomkritikai kontextusokban találjuk, többnyire a *crisis* alakban. A latin szó (magyar nyelvű szövegek környezetben egyaránt) az orvoslással kapcsolatos írásokban a betegség fordulópontjának értelmében fordul elő, azt a pontot jelölve, ahonnan bármilyen irányt vehet a betegség lefolyása. Így találjuk többek között Kazinczy levelezésében:

„Elgondolhatod, hogy remegett a' szivem mint a' nyárlevél, midőn tegnap előtt a' posta azzal a' hírrel jött hozzám, hogy igen rosszul van a' fiam. Igaz is, a' mint a' Doktor beszéli, veszedelmes Crisiben volt kivált hétfőn, kedden és szerdán.”¹¹

⁶ Erre vonatkozóan Simon Attilától hallottam hasznos előadást „A politika nyelvei történeti perspektívában” című konferencián a Debreceni Egyetemen 2013. május 11-én. (Simon Attila: *Deliberáció és nyilvánosság. Arisztotelész a politikai beszéd alapmeghatározottságairól*)

⁷ Koselleck: *Crisis*, 357–370.

⁸ Hume, David: *Of the Middle Station of Life*, 1777. „Vannak persze olyan válságos idők, mint amilyen IV. Henrik kora volt, amikor a lehető legnagyobb erőre van szükség.” Hume, David: *A középutas életvitelről*. (Ford. Takács Péter) In: David Hume összes esszéi II. Budapest, 1994. 303–309.

¹⁰ Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV*. Budapest, 1967–1984. 2. köt. 649.; 3. köt. 1081.

¹¹ Kis János levele Kazinczy Ferencnek, 1806. In: *Kazinczy Ferenc Levelezése*. 4. köt. S. a. r. Váczy János. Budapest, 1893. 1041. levél. Ugyanilyen értelemben előfordul a szó egy kettejük közötti, egy évvel későbbi levélváltásban: „Decemberben azon nyavalyájából, mellyről akkor tájban irtani, ki-gyógyult ugyan, de viszont recidivált, két hónapnál tovább nyomorgóit 's néha néha igen kétséges

Kazinczy saját egészségi állapota kapcsán néhány évvel később szintén így beszél krízisről Dessewffy Józsefnek írt levelében,¹² és ugyanilyen értelemben számol be Rummy Károly Györgynek is egy német nyelvű levélben a *Krisis* alakot használva („eine Krisis, nach welcher ich wieder auflebte”¹³). Ebben az értelemben (és ez erősen az antik fogalomhoz kapcsolja a kor szóhasználatát) a szó nem feltétlenül hordozza a mai negatív konnotációt, így gyakran beszélnek kimondottan szerencsés krízisről is. Kazinczy felesége állapota kapcsán szintén a Rummy Károly Györgynek írt német nyelvű levelében ilyen „szerencsés Crisis”-ről beszél, amelynek köszönhetően felesége állapota egy adott pillanatban hirtelen javulni kezdett. („May machte die Krankheit eine glückliche Crisis, und gestern ging sie an meinem Arm schon in den Garten.”¹⁴) Ez a betegsége, illetve emberi testre alkalmazott értelem terjedt át majd fokozatosan a politika területére, de emellett – az antik fogalomhoz hasonlóan – az ítélet, bíráló, vélemény, kritika értelemben is használják. Az egy szövegen belüli kétféle értelemre jellemző példa Kis János egyik levelének részlete:

„Melly mostoha környülállások közt dolgoztam légyen, azt csak abból az egyből is gondolhatod, hogy másfél esztendő kedves leánykám, mindjárt harmad napra ezen munkának elkezdése után lebetegedett, veszedelmes crisesekben forgott, 's csak negyed naptól fogva van jobban, 's a' mint már gondolom túl a' veszedelmen. – Igen szeretem, ha versemet criticád alá venni 's róla gondolatodat megírni nem sajnálod. [...] Tsak az eránt is curiosus vagyok, ha vallyon öszvetalálkoznak-e e' részben gondolatink. De külömben is miből tanulhatnék, ha a' Te barátságos crisesedből nem?”¹⁵

E levélből részben látszik, hogy a *crisis* szó gyakori előfordulásának másik terepe a korai irodalomkritika. A *crisist* ezen a területen szintén az ítélet, döntés jelentésre rímelve „műbírálat” értelemben használják a kortársak az irodalmi munkákra vonatkozó megjegyzések és észrevételek megfogalmazása során. Ahogy Gyapay László fogalmaz: „A XVIII. század utolsó és a XIX. század első néhány évtizedében a hazai irodalmi élet bizonyos köreinek egyik meghatározó törekvése a nyilvánosságnak szóló, rendszeres, magyar nyelvű kritikái állásfoglalások elfogadtatása, hangnemének kialakítása és fórumának megteremtése volt.”¹⁶ Mivel ezzel kapcsolatosan több kitűnő monográfia is rendelkezésre áll, itt elég annyit leszögezni, hogy Kazinczy is elsősorban a korai irodalomkritikával kontextualizálható értelemben használja a *crisis* alakot. Dessewffy egy munkája kapcsán például a következőképp fogalmazza meg fenntartásait egy Kis Jánosnak írt levelében:

Crisisek között forgott. Mindannyira, hála a' kegyes Égnek, csak ugyan meggyógyult...” Kis János levele Kazinczy Ferencnek, 1807. Uo. 1082. levél.

¹² „...magam, feleségem, Orvosaim 's mind azok a' kik körültem forogtak, azt hittük, hogy meghalok. De [...] éjjel a' nyavalya Crisist tett, 's gyógyulok, de olly resten, a' hogy' egy hatféle nyavalyából lehet.” Kazinczy Ferenc levele Dessewffy Józsefnek, 1811. In: *Kazinczy Ferenc Levelezése*. 9. köt. S. a. r. Váczy János. Budapest, 1899. 2072. levél

¹³ Kazinczy Ferenc levele Rummy Károly Györgynek, 1811. In: *Kazinczy Ferenc Levelezése*. IX. 2071. levél.

¹⁴ Kazinczy Ferenc levele Rummy Károly Györgynek, 1830. In: *Kazinczy Ferenc: Levelezése*. XXI. (S. a. r. Váczy János.) Budapest, 1911. 5164. levél.

¹⁵ Kis János levele Kazinczy Ferencnek 1805. In: *Kazinczy Ferenc: Levelezése*. III. (S. a. r. Váczy János.) Budapest, 1892. 745. levél.

¹⁶ Gyapay László: „A' tisztább ízlésnek regulájival” *Kölcsy kritikus pályakezdése*. Budapest, 2001. 23.

„Bevezetését láttam 's eliszonyodtam. Kívánta hogy minden sorát, minden szavát critisáljam, 's megtettem a' mit kívánt, de ő nem vala megelégedve crisiseimmel, 's mint nálunk íróknál szokás, neki kedvesebb a' magáé.”¹⁷

A levelezésben számtalanszor megtalálható a *crisis* szóalak ehhez hasonló értelemben. Időnként magának Kazinczynak köszönik meg a kortársak a műveikre vonatkozó észrevételeket,¹⁸ máskor tanácsot és véleményt kérnek saját és mások műveivel kapcsolatosan.¹⁹ Az irodalmi kritika megteremtéséért sokat dolgozó Bessenyei György és Kölcsy Ferenc a mai modern *kritika* értelemben használják a fogalmat. Kölcsy híres irodalomkritikai munkájában²⁰ ugyanúgy ott találjuk a fogalmat, mint kortársainak írott leveleiben,²¹ de használják emellett általános kritikai megfigyelések jelölésére is, ezt figyelhetjük meg Aranka György *Erdély története* című munkájában is:

„És itt azt a népet, mely a százszok elő ott harmadfél száz esztendővel elfoglalta s lakta Erdélyt, akit senki se hívott a maga üres földének megszállására, nem hozott, nem adott földet néki, azt a népet, a magyarokat, crisis és fő nélkül colonistáknak nevezi!”²²

Fontos mozzanat a fogalom használatában, hogy a fentebb vázolt jelentések mellett a *crisis* a temporalizációval is összefüggésbe hozható, aminek kapcsán a változások és politikai események történeti léptékbe kerülnek:

„Öcsém leveléből értettem, hogy 21. Apr. Diaeta kezdődik M. Országban, Adót fog szülni eleget, de bár a' régen óhajtott javításokat is megtehetné. Most inkább szükség mint valaha a' hazafiúság és nemzeti lélek megerősítésén dolgozni, midőn régi álladaltok enyésznek el, újak kelnek ki, 's a' népeket régen nem szenvedett crisis érdekli.”²³

Egyes politikai kinevezések kapcsán Cserey Miklós a következőképp méltatlankodik egy Kazinczynak írott levelében:

„Tsudálkozom hogy B. Ötves a' tsupa Administratorságot fel válolta; de hogy az Udvar, vagyis a' maga interesséjének ellenére vezetett Fejedelem Fő Ispányok helyébe nem Fő Ispányokat, hanem csak Administratorokat teszen azon nem tsudálkozom. Ezeket le lehet hányni mikor tetzik,

¹⁷ Kazinczy Ferenc levele Kis Jánosnak, 1816. In: *Kazinczy Ferenc Levelezése*. 14. köt. S. a. r. Váczy János. Budapest, 1904. 3163. levél.

¹⁸ „Nagy örömmel és háládatos indulattal vettem a' Tekintetes Úrtól verseimre tett jegyzéseit. Jól érzem, mennyivel tartozom a' Tekintetes Urnak fáradságáért 's tökéletesítemre tüzölő crisiséért.” Kézy Mózes levele Kazinczy Ferencnek, 1807. In: *Kazinczy Ferenc: Levelezése*. 4. köt. S. a. r. Váczy János. Budapest, 1893. 1084. levél.

¹⁹ „Horatzius első könyvének első szatírját a' végre küldöm, hogy szoros crisis alá vévén, minden tekintetben való ítéletedet szabadon megírd, ha érdemesnek tartod-e Horatzius egyéb szatíraira is hasonló paraphrasisokat próbálnom. [...] U. i. Révay Grammatikáját én még nem láttam. Olvastad-e? Mít ítélsz róla?” Kis János levele Kazinczy Ferencnek, 1804. In: *Kazinczy Ferenc Levelezése*. 3. köt. S. a. r. Váczy János. Budapest, 1892. 678. levél.

²⁰ A' *Poësis és Kritika*. In: Kölcsy Ferenc: Irodalmi kritikák és esztétikai írások 1. köt. 1808–1823. S. a. r. Gapay László. Budapest, 2003. 19–22.

²¹ „Egy ítéletében sem értek egyet K[ölcsy].vel. A' helyett én teszek egy Crisist, 's nem többet mint egyet, mert több nincs.” Szemere Pál Kölcsy Ferenchez, 1813. dec. 23. In: *Kölcsy Ferenc: Levelezés*. 1. köt. 1808–1818. S. a. r.: Szabó G. Zoltán. Budapest, 2005. 273. A kritika fogalmának szempontjából hasznos még: Döbrentei Gábor Kölcsy Ferenchez 1815. máj. 15. In: *Kölcsy Ferenc: Levelezés*. 1. köt. 374.

²² Aranka György: *Erdély története*. 1. köt. S. a. r. Biró Annamária. Kolozsvár, 2010. 631.

²³ Cseh József levele Kazinczy Ferencnek, 1811. In: *Kazinczy Ferenc Levelezése*. 8. köt. S. a. r. Váczy János. Budapest, 1898. 1920. levél.

ha a ' Nemzet jussait oltalmazza. De tsekély és tartóttan nyereség! Mert mikor arra a ' Crisisre jutna a ' Magyar Haza, hogy a ' mostani régi és meglehetősen Constitutiója helyett a ' határ nélküli való Uralkodásnak állapottjába esnék, abban csak (1?) esztendeig sem maradhatna, a ' Crisiset más Crisis követné. Nem a ' Nemzet hajlandóságában vagy Characterében (mert evel nemis igen büszkélkedhetünk), hanem ennek a két Országnek Politikai fekvésében fekszik annak az oka, hogy ezek Absoluta Monarchiává nem változhatnak.”²⁴

Cserey levelének részlete azért érdekes, mert megmutatja a szóalak különféle jelentéseinek egymás melletti létezését: benne van egyfelől a bizonyos „kritikus” pont, ahonnan több irányt vehetnek az események, minőségektől függetlenül, illetve benne érezhető már a modern politikai „válság” jelentés is néhány sorral később. Ez a jelentésárnyalat tetten érhető a levelezésben másutt is. Kazinczy egy Pápay Sámuelnek írott levelében az irodalmi bírálatok és általában az irodalom társadalmi szerepéről elmélkedve a hanyatlás és csiszoltság kontextusában a következőt írja:

„Örvendjünk, barátom, Literaturánknak, hogy íróink egymás ellen szólnak, perlenek. Nyerni fog az ügy, ha mi veszünk is. Bár a ' vadság epocháján esnénk által minél előbb. Minthogy egymással rútul bánunk, a ' Crisis hamar el fog múlni. Én éles lenni tudok: de goromba nem, 's tréfát és ironiát magamnak nem engedek. Ugy hiszem, hogy az sem hozzám, sem a ' helyhez nem illik.”²⁵

A fogalom orvosi nyelvben való használatát, illetve a területen a korabeli fordításokban megfigyelhető bizonytalanságokat érdemes még konkrétabb szövegösszefüggésekben is megvizsgálni. Ehhez példaként két, a korban jól ismert német nyelvű orvosi munkát, illetve azok korabeli angol és magyar fordításait választottam. Mindkét munka szerzője a korszakban ismert orvos, Christoph Wilhelm Hufeland és Christian August Struve. Hufeland szövege 1796-ban jelent meg *Die Kunst, das menschliche Leben zu verlängern* címmel, és számos kiadást ért meg, a 19. század első felében napvilágot látott kiadások már *Makrobiotik oder Die Kunst, das menschliche Leben zu verlängern* címmel jelentek meg. Így lett a korabeli magyar fordítás címe is *Makrobiotika*, melynek harmadik kiadása 1825-ben Budán jelent meg.²⁶ Struve nagy hatású szövege magyar nyelven 1802-ben jutott el a közönséghez, mégpedig – Hufeland szövegéhez hasonlóan – Kováts Mihálynak (1768–1851) köszönhetően.²⁷ Az eredeti német munkáknak angol fordításai is léteztek,²⁸ ez pedig lehetőséget ad arra, hogy a korszak orvosi nyelvében oly gyakori „crisis” fogalmat a három, egymástól eltérő nyelvű szövegen keresztül is megvizsgáljuk.

Hufeland munkájában elsőként biológiai területen, az alvás élettani fontosságát tárgyaló fejezetben bukkan fel a *crisis* fogalma, ami a fentiekhez hasonlóan egyfajta átmeneti folyamatot jelöl, aminek következménye a test regenerálódása lesz. („*Es ist gleichsam die tägliche*

²⁴ Cserey Miklós levele Kazinczy Ferencnek (év nélkül) In: *Kazinczy Ferenc Levelezése*. 11. köt. S. a. r. Váczy János. Budapest, 1901. 2493. levél.

²⁵ Kazinczy Ferenc levele Pápay Sámuelnek, 1818. In: *Kazinczy Ferenc Levelezése*. 16. köt. S. a. r. Váczy János. Budapest, 1906. 3603. levél.

²⁶ *Makrobiotika, vagy az ember életét meghosszabbító mesterség / szerző Hufeland Kristóf Vilány...* Buda, 1825.

²⁷ *A 'gyenge élet' meg-hosszabbításának, és a 'gyógyíthatatlan nyavalyák' húzásának a 'mestersége / írta Struve Kerestely Ágoston ... fordította, a 'tehén-kiliseköl való tanítással, s' sok tudósok' értelmével meg-bővítette Kováts Mihály.* Pest, 1802.

²⁸ *Hufeland's Art of Prolonging Life.* Boston, 1854. (A munkát az előszó szerint már 1797-ben lefordították angol nyelvre.)

*Crisis, wo alle Secretionen am ruhigsten und vollkommensten geschehen.*²⁹) Az angol fordító ugyanilyen értelemben használja a *crisis* alakot.³⁰ A magyar fordításban egy különös, de voltaképp érthető megoldással találkozunk, a fordító ugyanis nem hagyja meg a latin *crisis* alakot. Noha itt inkább a „fontos” értelemben szerepel a fogalom, Kovács a már Kazinczynál is látott és főként irodalmi–tudományos értelemben előforduló, itt némiképp szövegidegen, a korszak fogalomhasználata szempontjából mégis érthető *ítélet* szót használja, a félreértés elkerülése érdekében azonban zárójelben szerepelteti az eredeti német szót:

„Az álomnak testi munkái: minden élet mozgásainak hátráltatások, erő gyűjtés, és az a' kornap elveszettnek kipótoltatása (itt történik meg főként az újítás és táplálás), és a' haszontalannak és ártalmasnak elválasztatása. E' csaknem napi ítélet (crisis), midőn elválasztások legnyugodalmasabbban és legtökéletesebben esnek meg.”³¹

Az alvás hiányának fiziológiai hatásait szintén részletesen tárgyalja a munka. Mielőtt a magyar fordításra vetünk egy pillantást, érdemes az angol változatot hosszabban felidézniük:

„But, one may easily perceive that this is an unnatural state, and the consequences are the same as those of every simple fever: lassitude, sleep, and a crisis by the perspiration³² which takes place during that sleep. It may with propriety therefore be said, that all men every night have a critical perspiration,³³ more perceptible in some, and less so in others, by which whatever useless or pernicious particles have been imbibed by our bodies or created in them, during the day, are secreted or removed.”³⁴

A Kovács által a fenti passzus fordítása során alkalmazott *ítélet* szó talán még az előzőnél is szokatlanabb hatást kelt, az egyértelműsítés (vagy talán a bizonytalanság feloldása) céljából a *crisis* szóalak szintén marad zárójelben. Jellemző egyébként, hogy ez a megoldás kizárólag csak ennél a szónál fordul elő a terjedelmes munkában:

„De könnyű általlátni, hogy a' már természetlen állapot. A' következése e'nek, mint minden egyes hideglelésben, a' fáradság, az álom, és a' kipárolgás által való ítélet (crisis), a' mi az álomban történik. Tehát méltán mondhatni: Minden emberben minden éjszaka van ítélő (criticus) kipárolgás, némelyekben inkább, másokban kevésbé észrevétethető, a' mi által az, a' mi haszontalan és ártalmas elnyeleték, vagy bennünk származék, elválasztatik és elhárítatik.”³⁵

Hufeland szövegének más passzusaiiban (mind a német eredeti, mind pedig az angol fordítás esetében) a *crisis* szintén a már Kazinczy levelezésében is látott orvosi jelentéssel bír, ennek

²⁹ Hufeland: *Die Kunst, das menschliche Leben zu verlängern*. Jena, 1802. 150.

³⁰ „The physical effect of sleep are, that it retards all the vital movements, collects the vital power, and restores what has been lost in the course of the day; and that it separates from us what is useless and pernicious. It is, as it were, a daily crisis, during which all secretions are performed in the greatest tranquillity, and with the utmost perfection.” Hufeland's *Art of Prolonging Life*. Boston, 1854. 233.

³¹ *Makrobiotika, vagy az ember életét meghosszabbító mesterség*, 154.

³² Az eredetiben: „Fieber, Müdigkeit, Schlaf und Crisis durch die Ausdünstung, welche im Schläfe geschieht.” Hufeland: *Die Kunst, das menschliche Leben zu verlängern*. Jena, 1802. 154.

³³ A német szövegben: „Mann kann daher mit Recht sagen: Jeder Mensch hat alle Nacht seine critische Ausdünstung.” Hufeland: *Die Kunst, das menschliche Leben zu verlängern*. Jena, 1802, 154.

³⁴ Hufeland's *Art of Prolonging Life*, 236.

³⁵ *Makrobiotika, vagy az ember életét meghosszabbító mesterség*, 158.

értelmében beszél tökéletes, azaz szerencsés kimenetelű krízisről, illetve annak ellentétééről.³⁶ Kováts fordításában azonban itt sem a krízis, hanem szintén az *ítélet* szó szerepel, a szerencsés kimenetelű krízis kapcsán ugyanakkor az *ítélet* mellett zárójelben itt is megadja a *crisis* alakot:

„Ez a' mindennapi ítélet minden embernek szükséges, és az ő magatartására teljességgel mulhatatlan, a'nak igazi időszúrta az, midőn a' hideglelés a' legmagasabb lépcsőjét elérte, az az, azon körül, midőn a' nap épen a' zenitben (talpunk alatt) alattunk áll, tehát az éjfé. Mit csinál már az, a' ki a' természet ezen szavának, a' mely ezen időszakaszban a' nyugalomra hi, nem engedelmeskedik, a' ki sokkal inkább ezt a' hideglelést, a' melynek a' mi nedveink elválasztatásoknak és tisztítottásoknak eszközévé kellene lennie, megszorított munkásságra és erőltetésre használja? Megháborítja az egész sarkalatos ítéletet, elmulatja az ítélő időszúrát, és, feltevén is, hogy ő már reggel felé lefekszik, mindazáltal most általában meg nem nyerheti az egész jóltévő munkáját az álomnak e'ben a' tekintetben, mert az ítélő szakasz oda van. Neki soha sem lesz tökéletes, hanem csak tökéletlen ítélete (crisis), és az orvosok tudják, mit teszen az.”³⁷

A legérdekesebb, fogalomhasználati bizonytalanságra utaló részlet talán az, hogy a Struve szövegében szintén előforduló „szerencsés krízis” fogalma kapcsán³⁸ ugyanaz a fordító az előzőektől eltérő megoldást választ, a *crisis* szó pedig már teljesen kiszorul a magyar szövegből:

„Néha a' nyavalyát az izgató szerek által bizonyos magasságra fel-emelni, a' hideg-lelést nagyobbitani kell; hogy azután a' nyereségeket ki lehessen, üríteni, akkor a' mikor a' ki- és az el-választó munkáknak a szorgalmatosabb munkássága által a' test' ki-ürítő uttyai, a' bőr, a' bél hurkák 's a' t. nyitva vannak; akkor következik azután a' tökéletes és a' hasznos nyavalyák' materiájának a' ki-ürítése, a' melyet tsupán tsak segíteni kell.”³⁹

A fogalom kimaradása a magyar fordításból máshol is megfigyelhető a szövegben, ami meglepően hathat egy orvosi munka esetében a 19. század első felében.⁴⁰ Az elmaradás talán a használat bizonytalanságait, pontosabban az éppen zajló jelentésátalakulást tükrözi.

³⁶ „This daily crisis, necessary to every man, is particularly requisite for his support [a német szövegben: „Diese tagliche Crisis ist jedem Menschen nöthig und zu seiner Erhaltung ausserst unentbehrlich” Hufeland: 154.], and the proper period of it is when the fever has attained to its highest degree, that is, the period when the sun is in the nadir, consequently midnight. [...] By neglecting the critical period, they destroy the whole crisis of so much importance [„Er stöht die ganze wichtige Crise...” Hufeland: 154.]; and, though they go to bed towards morning, cannot certainly obtain, ont hat account, the full benefit of sleep, as the critical period [„...critischen Zeitpunkt...” Hufeland: 154.] is past. They will never have a perfect, but an imperfect crisis [„Er wird nie eine vollkkommen Crise, sondern immer nur unvollkommen haben...” Hufeland: 155.]; and what that means is well known to physicians.” Hufeland's *Art of Prolonging Life*. Boston, 1854, 236.

³⁷ Makrobiotika, vagy az ember életét meghosszabbító mesterség, 158.

³⁸ „Sometimes it is necessary to raise the disease to a certain height by means of stimulants; to increase the fever, in order that we may be able to expel the crudities, when the passages of the body, the skin, bowels, &c. have been opened by greater activity of the functions of secretion and excretion: the consequence then will be a complete favourable crisis, which requires only to be supported.” Hufeland's *Art of Prolonging Life*, 257.

³⁹ A' gyenge élet' meg-hosszabbításának, és a' gyógyíthatatlan nyavalyák' húzásának a' mestersége / írta Struve Kerestely Ágoston ... fordította, a' tehén-kiliseköl való tanítással, s' sok tudósok' értelmével meg-bővítette Kováts Mihály. Pest, 1802. 56.

⁴⁰ „But these symptoms need excite no alarm in the physician: they are merely critical perturbations.” Hufeland's *Art of Prolonging Life*, 257. A magyar nyelvű fordításban: „mind ezeken meg nem

A klasszikus századforduló körül a röviden áttekintett korpusz eddig áttekintett csoportja alapján a mai nyelven válság-szinonimaként használt *krízis* szó elődje három egymástól eltérő, mégis valamelyest összefüggő értelemben használatos az orvoslás, a korai irodalomkritika, valamint a politika területén. Az orvosi munkák fordítása kapcsán az is látható, hogy használatának jelentős bizonytalansága van, a fordítói megoldások azt tükrözik, hogy a szó a magyar nyelvben nem rendelkezik a korszakban egyértelmű jelentéssel, fogalmi körvonalai nem tekinthetők élesnek, az egymás mellett létező szóalakok pedig folyamatosan versengenek egymással. Hogy láthassuk, hogy az egyes alakokhoz milyen jelentések kapcsolódnak még a korszakban, érdemes egy másik típusú szövegcsoporthoz is fordulnunk.

„Krizis” és „válság” a korszak szótáraiban és lexikonaiban

A szinkrón és diakrón típusú fogalomtörténeti vizsgálatok során, mint azt sokan megtették már egyéb fogalmak tanulmányozása kapcsán,⁴¹ érdemes lehet egy pillantást vetni a korszak szótáira és lexikonaira.

A 17. század végén Pápai Páriz Ferenc szótárában már megtalálható a *crisis* az *ítélet*, illetve a *criticus* az *ítélő* értelemben.⁴² A Kovács Mihály által fordított orvosi munkák fogalomhasználatához hasonlóan Pápai Páriz Ferenc szótára a *critici dies* kifejezést is definiálja („ítélő napok, melyen a’ betegekről az Orvosok ítéletet tésznek”).⁴³ Szenczi Molnár Albert ugyanezt a magyarázatát adja a fogalomnak, Kresznerics Ferenc 1831–1832-ben megjelenő szótárában a *crisis* szóalakot pedig a „Rost” szócikk magyarázatánál találjuk, ami nem áll távol a Kazinczynál is látott értelemről.⁴⁴ A 19. század első felének és közepének enciklopédiái meglehetősen változatos képet mutatnak a fogalommal kapcsolatban, a viszonylag széles körben ismert két lexikon, a *Közhasznú Esméreték Tára* (1831–1834), valamint az *Újabb kori ismeretek tára* (1850–1855) semmilyen alakban nem tartalmazza azt.⁴⁵ A tíz kötetben, 1858 és 1864 között megjelent *Ismerettár a magyar nép számára* csupán a *Krisis* alakban szerepelteti a fogalmat, amelynek jelentése: „fordulat a betegségben, s a viszonyokban”.⁴⁶ A *válság* szócikk ugyanakkor egyáltalán nem szerepel a munkában. A korszak egy másik átfogó lexikona, az *Egyetemes magyar encyclopaedia* semmilyen alakban nem szerepelteti a fogalmat.⁴⁷

Czuczor és Fogarasi híres szótára már a „válság” szócikket is tartalmazza, valószínűleg elsőként a korszak szótárai közül: e szótár meghatározása szerint a válság „Cselekvés, vagy hatási tünet, mely a működő erőnek azon állapotát jellemzi, mutatja, melyben az érdekelt dolognak, ügynek így vagy amúgy történendő kimenetele várható. (*Crisis*). Különösen a

ijedhet az Orvos; mind ezek tsak a’ nyavalyák’ matériái’ ki-hajtásának az alkalmatosságával való zűrzavarok.” (57.)

⁴¹ Lásd például Halmos Károly: *Polgár – polgárosodás – civilizáció – kultúra*. Századvég, (1991) 2–3. sz. 130–160.

⁴² Pápai Páriz Ferenc: *Dictionarium latino-hungaricum*. Posonii et Cibinii, 1801. 173. („Criticus” szócikk)

⁴³ Pápai Páriz: *Dictionarium*, 173.

⁴⁴ „Rostálás, crisis, cribratio a józan ész és ítélőképeség”. Kresznerics Ferenc: *Magyar szótár gyökerrenddel és deákozattal*. 2. köt. Budá, 1832. 162.

⁴⁵ *Közhasznú Esméreték Tára* (1831–34), *Újabb kori ismeretek tára* (1850–55)

⁴⁶ *Ismerettár a magyar nép számára*. 6. köt. Pest, 1862. 483.

⁴⁷ Török János (szerk.): *Egyetemes magyar encyclopaedia*. S.l.; S.n., 1859–76.

betegségnek azon fejlettségi foka, mely után annak jó vagy rossz fordulata határozottan következik...”⁴⁸ Definíciója tehát csupán a szó orvosi értelmére reflektál, miközben egyáltalán nem szól az ekkoriban már használatban lévő egyéb értelmekről.

A század közepéről, pontosabban a dualista korból áll rendelkezésünkre Ballagi Mór értelmező szótára.⁴⁹ Ebben a szótárban „válság” szócikk nem szerepel, érdekes ugyanakkor, hogy a „Kritikus” szócikk magyarázataként a „válságos” jelzőt adja meg. A „kritika” pedig immár a század eleji „crisis” egyik értelmében jelenik meg: „Ítéset, bírálat, rosszálló vagy helyeslő vélemény valamely tárgy fölött”.⁵⁰

Az 1880-as években megjelent *Magyar Lexikon* semmiféle újabb irányban nem igazít el bennünket. A lexikon 15. kötetében ugyan szerepel a „válság” szócikk, ez azonban egyenesen a „Krisis” szócikkhez irányítja az olvasót.⁵¹ A 11. kötet 84. oldalán a fogalom egy nagyjából száz évvel korábbi értelmében szerepel, ennek alapján azt gondolhatnánk ugyanakkor, hogy morfológiailag a „krisis” minden más variánst kizorít a század végére:

„Krisis (gör) ítélet, eldőlés, elválás jóra vagy rosszra; a gyógyászatban vmely betegségnek hirtelen megváltozása jóra vagy rosszra, különösen pedig a láz hőfokának és az ütérdozbanás gyorsaságának hirtelen csökkenése; a kritikus napokról (7.14.20. nap) szóló elmélet, mely szerint a krízisnek okvetlenül azok vmelyikén kellene bekövetkeznie, ujabbban tarthatatlannak bizonyult. A közönséges életben k. név alatt szoktak érteni vmely döntő eseményt, mely az események sorozatában a végeredményre nézve döntő hatással bír.”⁵²

A század végéről szóba jöhet még az Acsády Ignác szerkesztette *Athenaeum kézi lexikona* (1892–1893); ez azonban az előzőekkel ellentétben semmilyen alakban nem tartalmaz válság-szócikket. Csak némileg más a helyzet a Wekerle László által szerkesztett *Kis Lexikon*. *Egyetemes ismerettár* című munka esetében. Különösebben új megközelítéssel itt sem találkozunk, a szótárban csupán egy rövid „Krisis” szócikk szerepel, melyet a szótár az „ítélet, eldőlés, elválás, döntő esemény, válság” fogalmi köre mentén definiál.⁵³

A *Pallas nagy lexikona* a *krízis* szót csakis a már említett orvosi értelemben mutatja be. Külön szócikket szentel ugyanakkor a válságnak, a korszak lexikonjai közül pedig a legrészletesebben tárgyalja a fogalmat, leginkább gazdasági jelenséggént értelmezve azt:

„A termelésnek, a forgalomnak és a fogyasztásnak zavaraiából keletkező gazdasági baj, mely mindig értékek megsemmisítését vonja maga után. A munkamegosztás mai rendszere mellett minden gazdálkodó egyénnek számítania kell mások gazdasági tevékenységére, ha e számítások nem válnak be, a gazdasági életben zavarok keletkeznek, s ha e zavarokat általánosan érzik, V.-nak mondják a bajt. Okaik szerint megkülönböztetik a termelési, a hitel-, a pénz-, a forgalmi és az üzérkedési V.-okat.”⁵⁴

A fentiekből részben az is látszik, hogy a nemzeti nyelvbe való integráció önálló szóalakokkal (*válság*) később következik be, mint nyugaton, szerteágazó és sokszor következtelen jelentéseit viszont még évtizedekig megtartja a szó. Mindez persze elsősorban a magyarországi

⁴⁸ Czuczor-Fogarasi: *A magyar nyelv szótára*. 6. kötet, S.l.; S.n., 1862. 794.

⁴⁹ Ballagi Mór: *A magyar nyelv teljes szótára*. S.l., S.n., 1873.

⁵⁰ Ballagi: *A magyar nyelv teljes szótára*, 136.

⁵¹ Somogyi Ede (szerk.): *Magyar Lexikon: az egyetemes ismeretek enciklopédiája*. 15. köt. Budapest, 1885. 524.

⁵² *Magyar Lexikon* 11. köt. 84.

⁵³ Wekerle László (szerk.): *Kis Lexikon. Egyetemes ismerettár*. Budapest, 1887. 975.

⁵⁴ *A Pallas nagy lexikona: az összes ismeretek enciklopédiája*. 16. köt. Budapest, 1904. 614–615.

poliglott környezetnek köszönhető. A *crisis* alakot, valamint annak variánsait minden valószínűség szerint az 1840-es években kezdi kiszorítani a *válság* szó. Ezt erősíti meg Szily Kálmán is, aki szerint a *válság* Jósika Miklósnál bukkan fel először *A gordiuszi csomó* című munkában 1853-ban.⁵⁵ Szily a már 18. században használatos értelmében definiálja a fogalmat („a pont, ahol valaminek eredménye elválik, az jóra vagy rosszra fordul”), ugyanakkor megemlíti, hogy az valószínűleg korábban is létezett ilyen értelemben, hiszen már Fogarasi János 1845-ben megjelent német–magyar segédszótárában is szerepel.⁵⁶

A fentebb megfogalmazottak értelmében a fogalom jelentésében az 1830-as és 1840-es években következett be valamiféle változás. Ennek vizsgálatához talán érdemes a korszakban és az utókor által is jól ismert munkákat átolvasni. Erre a célra a korabeli politikai gondolkodás kanonikus alakjai, Széchenyi István és Kossuth Lajos munkái alkalmasnak tűnnek. Széchenyi *Hitel* című írásában többször is előfordul a fogalom *crisis* alakban:

„Minden változásra, legyen az legislegjózanabb, fog minden bizonynal valami zavar – crisis – következni, s ezt kiállani mindenki nem akarja vagy nem tudja, s kétséget nem szenved, hogy az átváltozási időszakban minden rendetlenebbül forog, mint azelőtt, s hogy így azok, kik előre kombinálni nem tudnak, megijednek, s minekelőtte a szebb rend helyreállott volna, már a kezdettel fennhagynak, s magokat régi helyzetekben még jobban leszzegeznek.”⁵⁷

A ciklikusság ilyen kontextusában Széchenyinél a *crisis* fogalom már a zavar, felfordulás értelemben jelenik meg, ez figyelhető meg a gróf *Üdvlelde* című munkájában is, amely az elsők között vetette fel panteonként is működő nemzeti sírkert kialakításának szükségét:

„...az forog fenn, hogy nagy crisishez közelítő hazánk derekabbjai, valóságos jobbjai, a' mindennapiak és kivált selejtesek sorából kiemelve, egy helyütt legyenek például az élők 's a' jövők számára összesítve.”⁵⁸

Az 1831-ben megjelent *Világ* sorai között olvasható *crisis*-fogalmak sokban emlékeztetnek a század eleji fogalomhasználatra, így olvashatunk többek közt az „öntisztulások crisiséről”,⁵⁹ vagy éppen az orvosi használatban már látott, ezúttal a politikára és társadalomra kiterjesztett „szerencsés crisis”-ről is.⁶⁰ A fogalom ugyanakkor hordoz magában bizonyos temporaritást is:

„...szintűgy legtöbb nemzet is csak a nyomoruság crise által jutott el azon érettségre 's felébredési pillanatra, mellynél fogva most az Istenek legszebb ajándéka, a' mennyei szabadság bátran él közötté...”⁶¹

A *Stádium* (1831) sorai között szintén több alkalommal ütközünk a *crisis* szóba. A szó ezekben az esetekben a régiből az újba való átmenet értelmét is magában foglalja, amely ugyanakkor nem jelent egyértelmű fejlődést. A fogalom itt már a feszültségre, felforgatásra, sok

⁵⁵ Szily Kálmán: *A magyar nyelvújítás szótára*. Budapest, 1902.

⁵⁶ Szily: *A magyar nyelvújítás szótára*, 366.

⁵⁷ Széchenyi István: *Hitel*. Pest, 1830. 94.

⁵⁸ Széchenyi István: *Üdvlelde*. Pest, 1843. 46.

⁵⁹ „Eljött azon idő, melyben – midőn más nemzetek öntisztulások crisisében fertelmes convulsiók közt ingadoznak – egy oly hiv néphez, mint a' Magyar igen illik férfiúi egyenességgel és lepleztelen őszinteséggel szólni atyai Urához.” Széchenyi István: *Világ vagy is felvilágosító töredékek némi hiba 's előítélet eligazítására*. Pest, 1831. 109.

⁶⁰ „A törvénytelen utbul lassanként szinte minden a' honi törvény nyomaiba helyezettett vissza, szóval: a hon egy szerencsés crisisen ment keresztül, mely előtt a' haza beteg vala, midőn most szinte már több mint lábodozó...” Széchenyi: *Világ*, 274.

⁶¹ Széchenyi: *Világ*, 385.

esetben a különböző forradalmakra, illetve radikális változásokra vonatkoztatva jelenik meg. A változás kimenetele ugyanakkor nem látható előre, a fogalom ilyen értelemben vett feszültséggel telítődése pedig Széchenyinél is megfigyelhető:

„Minden nemzetnek bizonyos crisisen át kell esni, mely annál erőszakosb, annál tartósab, minél kevésbet alapulának közzeróművének addigi rugói a' természet örök szent törvényein, 's minél tovább hevert az tisztítlan. Ez axióma – ha a világ évrájza nem hazugság. Ennek törvénye szerint mi, magyarok is kénytelenek vagyunk átesni egy crisisen – ez bizonyos. A kérdés csak az: 'Ezen crisis mindent feldöntön-e, s honunkat a belvihar egy még gyászosb sivataggá tegye-e.'⁶²

Érdekes ugyanakkor, hogy Széchenyi ugyanezen szövegében a *crisis* még a korábbi értelmében is felbukkan. A vizsgálat, kritikai viszony döntés értelemben is olvasható, ez pedig inkább a klasszikus századforduló időszakához köthető, ugyanakkor jól mutatja a fogalom sokrétű használatát:

„De mindezt megint hogy lehet a rabulisztikai sokaság által elfogadtatni, minekelőtte az crisis vagy legalább analysis alá nem vétetik: hogy valjon mi a' nagyság, boldogság, generalitas, ...”⁶³

Kossuth Lajos munkái esetében a forrásadottságok különösen szerencsések, hiszen olyan közszereplőről van szó, akinek közéleti ambíciói és (újság)írói aktivitása a század negyvenes éveitől több évtizeden keresztül folyamatos maradt. Politikai írásaiban a válság fogalmához kapcsolódó kifejezések használata így remekül vizsgálható. Hírlapírói tevékenységének kor szakában mind gazdasági, mind politikai értelemben gyakran használja a *crisis* alakot:

„Magyarországot és minden császári királyi örökös tartományokat iszonyú pénz- és kereskedési crisis látogatta meg, minő századonkint is alig szokott egy-kétszer mutatkozni. Az ilyen crisis, mely főleg az eddigelé leginkább kereskedésből élő zsidóságnak igen nyomasztó volt, és ma is nyomasztó még, mithogy többé kevesebbé mindnyáját érte.”⁶⁴

A politikai válság kapcsán pedig Kossuth a következő beszámolót adja a franciaországi viszonyokról lapjának külpolitikával foglalkozó hasábjain 1848-ban:

„Ez tudomására jöven Cavaignacnak nagyon kérte őt, hogy ministeri crisis által ne veszélyezze az ország nyugalmit, annál inkább mert az elnökválasztás soká nem haladhatván, ekkor az egész ministerium állása is változni fog. Goudcheaux engedett, s így a crisis elmaradt.”⁶⁵

Különösen érdekes, hogy Kossuth válságfogalmának a század közepén is része a betegséggel összekapcsolódó értelmezés, amely ebben az esetben az egyes nemzetek és társadalmak politikai és morális megtisztulására vonatkozik. Ennek kapcsán találkozunk Kossuth írásaiban is a válság orvosi nyelvből átszivárgott jelentésével, amely különbséget tesz szerencsés és szerencsétlen kimenetelű válság között, és amely kapcsán a *crisis* jótékony természete kerül előtérbe. Így beszél Kossuth is – a Kazinczy-levelezésben már többször látott – szerencsés

⁶² Széchenyi István: *Stadium*. Lipcse, 1833. 35.

⁶³ Széchenyi: *Stadium*, 61.

⁶⁴ *Pesti Hírlap*, 2. évf. 1842. május 1., vasárnap, 139. sz. Egy másik példa: „A bankó-crisis nem csekély zavarokra nyújt alkalmat. Vannak ugyanis Pest városa lakói közt gyávák, kik az érczpénzt elvonják a forgalomtól. Bizony, nem ártana az iránt erélyesen intézkedni, hogy az illy bajtokoizók érdemök szerint megfenyíttessenek, s az elzárt érczpénz ismét forgalomba bocsáttassék.” *Kossuth Hírlapja*, 1. évf. 1848. december 24., vasárnap, 152. sz.; „Magyarország épen akkor fektette le hitelének alapját, midőn az általános pénz-crisis közepette csaknem minden más országé bomlásnak indult.” *Uo.* vasárnap, 50. sz.

⁶⁵ *Kossuth Hírlapja*, 1. évf. 1848. október 22., vasárnap, 98. sz.

kimenetelű válságról, a korábbiaktól eltérően itt már kizárólag történeti-politikai értelemben:

„...csak a' közolgainkra befolyással bíró sokaságot lehetne inkább némi politicai egyoldalúsággal vádolni, de erre sincs nagy ok, midőn jól tudjuk, hogy az, egy betegségéből lábadozó alkotmányos nemzetnél csak jót jelentő, tünékeny crisis.”⁶⁶

Ez a megközelítés abba a folyamatba is illeszkedik, amely során – az 1840-es évektől kezdve – Európában számtalan szerző nem pusztán egyfajta „beteg” állapotként határozza meg a *crisist*, sokkal inkább egy olyan fájdalmas, ugyanakkor szükségszerű folyamatként, amelynek következménye az, hogy az adott rendszer újra visszatér eredeti, egészségesnek mondható állapotához.⁶⁷

A *crisis* alak használata szinte kizárólagos Kossuth munkáiban az 1840-es évek végéig. Hírlapírói tevékenysége során miniszter társaihoz és a politikai élet más szereplőihez írott leveleiben⁶⁸ szinte kizárólag a latinos formulát találjuk, ez azonban az ötvenes években fokozatosan változik, ami alátámasztja azt a korábban említett megfigyelést, amely szerint a *válság* alak valamikor a század közepén kezdi érezhetően kiszorítani latin nyelvű elődjét.

Noha Kossuth emigrációjának korai éveiben írt munkáiban még előfordul a *crisis* alak, mintegy harminc évvel később már nem használja azt. Azokban a kontextusokban, amelyekben a fogalom maihoz legközelebb álló értelmét véljük felfedezni, már ő is a *válság* szót alkalmazza. („Együtt állottunk őrt a nemzet jogai mellett az 1848-iki válság előestéjén...”⁶⁹) A Kossuth által igen sokszor alkalmazott szóalak az 1860-as évekre, úgy tűnik, nagyrészt kiszorította a régi latinos alakot, ami Szily már említett megfigyeléseinek érvényét támasztja alá. Kossuth „véres válságnak”, illetve „válság szakának”⁷⁰ nevezi a magyar forradalmat és szabadságharcot, amely annak ellenére nagy érdeklődést váltott ki Angliában, hogy az ország lakossága arról sok esetben csupán részrehajló információkat kapott.

Széchenyi és Kossuth fogalomhasználatában tehát nagyrészt a politikai értelem dominál, de már nem ugyanazon szóalakban. Széchenyinnél esetenként fellelhető még a fogalom század eleji használatának értelme, Kossuth viszont már kizárólag politikai–történelmi kontextusban használja a *válság* szót. A *crisis* tehát fokozatosan elveszítette eredeti jelentését, a latin alakot pedig lassan felváltotta a magyar *válság* szóalak. Kezdetben az orvosi (és

⁶⁶ Pesti Hírlap, 3. évf. 1843. január 1., vasárnap, 209. sz.

⁶⁷ Erre vonatkozóan Kossuthnál több példát is találunk: „Azon időszak, melyben a' politicai jellemek önmagukkal tisztába jönek, egy olly crisis, melyben gondolkozó embernek mellőzhetlenül át kell esni; de át kell esni az egész nemzetnek is.” Pesti Hírlap, 3. évf. 1843. május 14., vasárnap, 247. sz. Magához a folyamathoz lásd: Besomi, Daniele: *Crises as a Disease of the Body Politick. A Metaphor in the History of Nineteenth-Century Economics*. Journal of the History of Economic Thought, vol. 33. (2011) No. 3. 67–118.

⁶⁸ Lásd például: „De én hadi dolgokban Ön ellenjegyzése nélkül semmit sem rendelhetek; – ha egyet-értünk jó, ha nem tudjuk egymást kapacitálni, vagy enged egyikünk, vagy ministeri crisis van. – Ez a constitutionális élet természete.” In: Steier Lajos: *Az 1849-iki trónfosztás előzményei és következményei*. Budapest, 1925. 285. Az 1849. május 12-én Debrecenben Kossuth által Görgeyhez írt levelet a hadügyminiszter hatásköréről, feladatairól és a hadügyi igazgatás elvi kérdéseiről modern átiratban szintén közli: Hermann Róbert (szerk.): *Kossuth Lajos és Görgei Artúr levelezése 1848–1849*. Budapest, 2001. 358.

⁶⁹ *Nyílt levél Deák Ferenchez Paris, 1867 május 22.* In: Kossuth Lajos és fiainak az 1867-dik évben megjelent összes leveleik. Kiadja: Szodoray Sándor honvédszázados. Pest, 1868. 5.

⁷⁰ *Kossuth Lajos a „Pesti Napló” szerkesztőjéhez*. Turin, szeptember 15-én, 1867. In: Kossuth Lajos és fiainak az 1867-dik évben megjelent összes leveleik, 40.

irodalomkritikai) teületen volt használatos a fogalom, innen terjedt át fokozatosan – összefüggésben az egyes társadalmi fogalmak temporalizálódásával – a politika és társadalom, valamint gazdaság területére, sokszor egyfajta ciklikussághoz kötődve.⁷¹ Benne a (politikai és társadalmi) változásról való gondolkodás átalakulásának nyomait lehet felfedezni, a fogalmon keresztül egyre inkább új tapasztalatok fogalmazódnak meg a 19. század során. Szemantikailag jellemző folyamat, hogy a század közepére – a vizsgált szövegek alapján – fokozatosan kiiktatódtak mellőle a „szerencsés” és az ehhez hasonló, preferált változásra utaló jelzők, és maradt a *válság*, amely a korábbiaktól némileg eltérő módon szólaltatott meg történeti tapasztalatokat.

Fontos megemlíteni azt is, hogy történeti léptékben a „válságok” nem csupán a *válság* fogalmainak vizsgálatán keresztül ragadhatók meg. Vannak társadalmi, politikai és gazdasági jelenségek, amelyek az utólagos értelmezés következtében állnak össze „válsággá”, illetve léteztek olyan diskurzusok, amelyek nem használták ugyan magát a fogalmat, mégis a fogalom történetének részei. Ez utóbbiak közé tartoznak például a 18. század végének hanyatlás-diskurzusai.⁷² A magyar kontextusban a 18. századi politikai nyelvek egyikeként azonosította a szakirodalom a *nemzet* csinosodásának, pallérozódásának nyelvét, pozitív jelentéstartalmakon kívül negatív konnotációkat is hordozhatott a korabeli republikanizmus nyelvének kontextusában, ahol a csinosodás sokszor a végső bukás előtt álló, romlott társadalom állapotainak leírására is alkalmas volt. Ezen értelmezés szerint a fényűző élettel (a luxussal) megjelent új szokások, az ősi erkölcsök elfajulása, a széthúzás és a korrupció, az egyéni érdekeknek a közérdek fölé helyezése vezet a társadalom válságához. Ide sorolható ugyanakkor az ősi alkotmányosság nyelve, amelyben a régi törvények megváltoztatása vezethet a „Társaság” (társadalom) hanyatlásához.⁷³ E beszédmódok szinte egyáltalán nem használják a *crisis* vagy *válság* szavakat, és a korszak politikai irodalmában a *crisis*-fogalom sem számít annyira reflektáltnak, mint egyéb, szintén képlekeny társadalmi–politika fogalmak, mint például a *nemzet* vagy a *virtus*.⁷⁴

⁷¹ A folyamatot többen is elemezték már részleteiben, újabban például: Chalozin-Dovrat, Lin: 'Crisis' in Modernity. A Sign of the Times between Decisive Change and Potential Irreversibility. In: De Rycker, Antoon – Mohd Don, Zuraidah (eds.): Discourse and Crisis. Critical perspectives, 67–101.

⁷² Ehhez kapcsolódóan: Burke, Peter: *Tradition and experience: The idea of Decline from Bruni to Gibbon*. Daedalus, vol. 105. (1976) No. 3. 137–152.

⁷³ A politikai nyelvek problémájához lásd: Takáts József: *Politikai beszédmódok a magyar 19. század elején. A keret*. Irodalomtörténeti Közlemények, 102. évf. (1998) 5-6. sz. 668–686. Takáts egyéb munkái mellett: Nagy Ágoston: *Hanyatlások és aranykorok a nemesi republikanizmus politikai nyelvében a 18–19. század fordulóján*. Kézirat, 2014. (A szerzőnek ezúton köszönöm, hogy a kéziratot rendelkezésemre bocsátotta.)

⁷⁴ Az 1810-es években megsokasodnak azok a reflexiók, amelyek rendszerezve próbálnak meg tekinteni a nemzet fogalma körül akkor már évtizedek óta tartó konfliktusokra. Rendkívül tanulságos azok a *Tudományos Gyűjteményben* és *Felső-Magyarországi Minervában* megjelent írások, amelyek jellemző tömörséggel foglalják össze az 1800-as évek elején megfogalmazódó, a nemzetfogalom használatának képlekenységéből adódó dilemmákat. Schedius Lajos: A' Nemzetiségről. *Tudományos Gyűjtemény* 1817/1. 57–61.; A *Nemzetiség ideálja*. Felső Magyarországi Minerva, 1828/1. 1521–1527.; Szigeti Gyula Móses: *Nemzeti külömbiség*. Felső Magyarországi Minerva, 1828/3. 1769–1781.; Fejér György: A' *Nemzeti Culturáról közönségesen*. *Tudományos Gyűjtemény*, 1817/1. 13–42.; 1817/2. 3–27.; 1817/3. 3–44. Az erény/virtus fogalmához lásd: Hallebranth János: *Rény, erény, erőny, tus*. Felső Magyarországi Minerva, 1835/1. 165–168. A virtusra vonatkozó fogalomtörténeti kutatáshoz lásd: Miskolczi Ambrus: *Kazinczy Ferenc útja a nyelvújítástól a politikai megújulásig II. A virtus jegyében, avagy a széphalmi mester erény-, nyelv- és nemzetszemlélete*. Budapest, 2009.

A válság fogalmának meghatározása, illetve egyfajta „válságtipológia” felállítása tehát nehéz feladatnak tűnik, hiszen maga a fogalom is szerteágazó jelentésekkel rendelkezik a 19. század második feléig. A kutatónak valószínűleg saját magának kell meghatároznia azt a válságfogalmat, amellyel történeti léptékben dolgozni kíván, legyen szó gazdaság-, társadalom- vagy mentalitástörténeti kérdésfeltevésekről.

ÁKOS ANDRÁS KOVÁCS

From Crisis to Depressions

The word “crisis” (appearing in various forms due to the multi-lingual nature of the age) turns up quite often in texts written at the end of the 18th and the beginning of the 19th century. This poses a couple of questions to the historians of the era. The paper attempts to show how the concept of crisis was used at the turn of the century, and looks for examples of phenomena that can be interpreted along these concepts of crisis. The concept of crisis had had quite tangible meanings ever since antiquity, but in the 18th century it was gradually transformed first into a social-political and then into more of an economic concept. This transformation process can also be observed in the Hungary of the time. The dilemmas of the usage of the concept are apparent until the middle of the 19th century in texts related to medicine, literary criticism and later to politics. Looking at the translations of the era, we can also observe that the word did not have a well-defined meaning in contemporary Hungarian, its conceptual boundaries were not sharp, and coexistent word forms were continuously competing with each other. In the end, “crisis” gradually lost its original meaning, and the Latin form was slowly replaced by the Hungarian term “válság” (depression). In connection with the temporalization of certain social concepts, it gradually spread from the areas of medicine (and literary criticism) to the areas of politics and society as well as to economy, in many cases following a certain cyclicism. But defining the concept of depression and formulating a “tipology of depression” is a difficult task: probably scholars themselves need to define the concept of depression with which they plan to work in a historical perspective, when discussing either economic, social or mental historical questions.